

VYLIDŇOVÁNÍ ČESKÉHO VENKOVA – MINULOST A SOUČASNOST

CZECH COUNTRYSIDE DEPOPULATION – PAST AND PRESENT

Pavína Maříková

Anotace:

Ke snižování podílu venkovského obyvatelstva docházelo u nás v průběhu celého minulého století. Na jeho začátku žila ve venkovských obcích více než polovina obyvatel, na konci pouze čtvrtina. Vylidňování postihovalo hlavně menší obce. Příčin bylo hodně. Statistiky však ukazují, že se tento proces zastavil v polovině devadesátých let. Regionální rozdíly však jsou stále výrazné. Současný stav bude prezentován pomocí grafů a map.

Klíčová slova:

obyvatelstvo, venkov, vylidňování

Abstract:

Rural population dispraise pass of here into all last century. More than half of population lived in countryside in 1900, only quarter ones in 2000. Especially less communities was affect by depopulation. There are a lot of causes of this process. Depopulation stopped into 90-th statistics display. However, regional differences countinue to be bold. Situation will be demonstration by means of charts and maps.

Key words:

population, countryside, depopulation

ÚVOD

Vylidňování českého venkova není novou problematikou. K tomuto procesu zde docházelo v podstatě během celého historického vývoje, který se nejprve vyznačoval převažujícím osídlením vesnického typu - všechno obyvatelstvo tedy bylo venkovské. Města vznikala až později a venkovské obyvatelstvo stále převažovalo. První údaje máme sice až z roku 1843⁹⁶, ale ukazují, že na území dnešní České republiky tehdy žilo ve venkovských obcích 82,3 % obyvatel. (Pro rozlišení venkovských obcí je zde používáno kritérium počtu obyvatel - za venkovskou je považována obec, ve které žije méně než 2 000 osob.) Tento podíl se však díky průmyslové revoluci a zrušení poddanství, které přineslo výrazné zvýšení mobility obyvatelstva, během následujícího čtvrtstoletí snížil na 64,9 % a tento trend dále pokračoval. Na počátku 20. století činil podíl venkovského obyvatelstva 57 %.

O tom, že proces ubývání venkovské populace probíhal i v období první republiky a přinášel s sebou některé problémy svědčí například publikace J. Korčáka "Vylidňování jižních Čech", která vyšla již roku 1929.⁹⁷ Také v záznamech z jednání Senátu Národního shromáždění republiky Československé z roku 1928 můžeme najít zmínku senátora Pichla o

⁹⁶ Převzato z: Dějiny Československa v datech, Svoboda Praha, 1968, str. 481, doplněno o údaje ČSÚ (1991, 1999)

⁹⁷ KORČÁK, J. (1929): Vylidňování jižních Čech. Studie demografická. Knihovna Spolku péče o blaho venkova, Sv. 2., Praha, 97 s.

důsledcích vylidňování na Voticku a Sedlčansku.⁹⁸ Mezi lety 1921 a 1930 poklesl podíl venkovanů z 54,3 na 52,2 %.

Statistická data ukazují, že ani v druhé polovině minulého století tento proces neskončil, naopak se zvýraznil. Od konce druhé světové války do současnosti došlo k podstatným změnám jak v počtu obcí vůbec, tak v jejich rozložení z hlediska velikostních kategorií i z hlediska podílu obyvatel v nich žijících. Tyto změny se v první řadě týkaly venkova, ale ve svém důsledku i měst.

Druhá polovina 20. století byla obdobím zvýšeného vylidňování venkovských obcí. V polovině 90. let však došlo k obratu a venkov začal získávat nové obyvatele díky migraci. Tento proces je však regionálně diferencován a soustřeďuje se v převážné míře do okolí velkých měst. Zda a ve kterých regionech se však venkov vylidňuje nadále, se pokusí odhalit tento příspěvek.

CÍL A METODY

Cílem tohoto příspěvku je shrnout dostupná data o procesu vylidňování na českém venkově, o jeho příčinách a důsledcích v minulosti. Situace v minulosti bude popsána na základě dostupných statistických dat a s pomocí citací z odborných analýz demografů. Příčiny budou odvozeny z historických skutečností a souvislostí potvrzených sociologickými výzkumy. Popis současného stavu bude podložen vlastními analýzami údajů o populaci ve venkovských obcích publikovaných Českým statistickým úřadem z let 2001 až 2004 (Lexikon obcí ČR).

Pohyb obyvatelstva bude analyzován podle velikostních kategorií obcí, aby bylo možno zachytit rozdíly mezi menšími a většími obcemi. Regionální rozdíly budou sledovány na úrovni okresů, protože kraje jsou pro tyto účely příliš rozlehlé a heterogenní, zatímco pro úroveň tzv. "malých okresů" neboli obcí s rozšířenou působností nejsou snadno dostupná data.

V závěrech budou naznačeny některé trendy v mobilitě venkovských obyvatel, které odhalil výzkum Sociologické laboratoře Život lidí na venkově v roce 2004.

VÝSLEDKY A DISKUSE

Vývoj během celého minulého století směřoval k postupnému vylidňování venkova. Ukazují nám to statistická data - počet venkovských obcí se od roku 1961 do roku 1980 snížil z 8 088 na polovinu (4 113) a koncem 80. let byl ještě o několik stovek nižší, počet obyvatel poklesl z 3 839 tisíc na 2 525 tisíc v roce 1980, což je v procentickém vyjádření snížení ze 40 na necelých 25 %. Tento pokles se v největší míře dotkl nejmenších obcí (do 200 obyvatel) – jejich počet se snížil během 20 let o tři čtvrtiny.

Neznamená to však, že všechny tyto obce zanikly. Tento smutný osud však postihl mnohé vesnice v pohraničí a bývalých Sudetech. Svou roli zde sehrál poválečný odsun Němců z těchto oblastí, které byly sice později dosídlovány (a to pro nedostatek zájemců i repatrianty ze zahraničí), ale na mnoha místech menší obce skutečně po odchodu většiny obyvatel zanikly či byly zlikvidovány (v pohraničních pásmech a vojenských prostorech) a většina ostatních již nikdy nedosáhla původního počtu obyvatel. Příkladem budiž obec Pohorí, která v době svého rozkvětu měla více než tisíc obyvatel, ze kterých po odsunu zbylo několik desítek. Protože obec ležela téměř na hranicích, byla postupně likvidována, až zůstal pouze kostel. Dnes je zde obnovený hřbitov na který se jezdí dívat potomci bývalých obyvatel.

Společenský systém, který zde vládl před rokem 1989 byl založen na centralizované řízené ekonomice a centralismus ve všech oblastech, včetně bydlení, byl také jeho cílem. Tyto

⁹⁸ viz stenoprotokoly Senátu Národního shromáždění republiky Československé 1925-1929 (schůze Senátu 15. června 1928), <http://www.psp.cz/cgi-bin/lat2/home/eknih/1925ns/se/stenprot/132schuz/s132001.htm>

snahy byly podporovány rozsáhlou bytovou výstavbou ve městech (paneláková sídliště) a nabídkou mnoha pracovních míst v průmyslových podnicích. V tomto období skutečně mnoho lidí odcházelo z venkova do měst.

Na venkov byly tyto tendence šířeny prostřednictvím střediskové soustavy. Tento krok přinesl podporu a rozvoj vybraným větším obcím, ale pro ostatní (a těch bylo více) to bylo období úpadku. Skupina menších obcí byla administrativně přiřčena k jedné větší - střediskové. Občanská vybavenost (nákupní střediska, domy služeb, školy,...), bytová výstavba i příležitosti k zaměstnání (JZD, státní statky) fungovaly a byly rozvíjeny pouze v těchto střediskových obcích, v ostatních byly tyto služby rušeny a tyto obce byly určeny „k dožití“. Svůj díl viny mělo i znárodnění, proces kolektivizace a vůbec centrálně řízená ekonomika období socialismu. Soukromé vlastnictví půdy a výrobních prostředků bylo omezeno, podnikání nebylo možné – venkov tak přišel o mnoho drobných živnostníků, kteří poskytovali základní služby jeho obyvatelům. Výsledky byly neradostné – ztráta vztahu k půdě, zpretrhané vlastnické vazby, rozvinutá „šedá ekonomika“ – melouchaření, korupce, a vůbec nezájem o budoucnost. Centralizovaný systém upřednostňoval velká města a průmysl – to byla perspektiva pro mladé lidi, kteří venkov opouštěli.

Ve sledovaném období se díky tomuto slučování snížil počet venkovských obcí o téměř čtyři tisíce. Ke zmenšení počtu obcí došlo i ve velikostní kategorii od dvou do pěti tisíc obyvatel – o 46 obcí. Počet měst a obcí nad 5 000 obyvatel naopak vzrostl o 73.

Důsledky tohoto procesu se projevovaly viditelně chátráním opuštěných vesnických chalup a domků, které mohly být zachráněny pouze díky rozvoji typicky českého fenoménu – chalupaření. Méně viditelně působilo vylidňování na úpadek tradic, historických vazeb, kulturního dědictví a vůbec vztah k venkovu, půdě a krajině. Z hlediska demografických a sociálních znaků se díky selektivní migraci mladých lidí zhoršovala věková a vzdělanostní struktura venkova.

Situace pro roce 1989 umožnila násilně spojeným obcím získat opět samostatnost. V prvním roce takto „nově“ vzniklo 1 668 obcí, v dalším ještě 329. Mezi lety 1992 a 93 přibyla další téměř stovka osamostatněných obcí. Od roku 1994 se počet obcí ustálil a zvyšoval se jen velice mírně – až do roku 2001 přibýlo celkově pouze 28 nových obcí. Poté se situace otočila a několik venkovských obcí dokonce zaniklo – většinou sloučením s jinou větší obcí.

Analýza migračních pohybů ukázala, že v 90. letech došlo k zásadním změnám ve směrech migrace. Dříve dlouhodobě ztrátové venkovské obce obyvatel začaly již od roku 1994 dosahovat migračních přírůstků, a to nejprve větší obce (obce nad 500 obyvatel vykazovaly přírůstky již od roku 1992) a koncem 90. let již všechny velikostní kategorie včetně nejmenších. Naopak města začala migrací ztrácet.

Tabulka 1: Vývoj bilance přírůstků obyvatelstva v letech 1991-2000 podle velikostních kategorií obcí - migrační přírůstek / úbytek (na 1 000 obyvatel) (vybrané roky)⁹⁹

	1991	1994	1997	2000
0 - 199	-10,0	-5,6	-2,1	4,6
200 - 499	-5,4	-0,8	4,1	6,1
500 - 999	-0,7	3,1	6,0	6,3
1 000 - 1 999	-0,1	3,1	5,1	6,2
2 000 - 4 999	0,6	3,4	4,3	4,5
5 000 - 9 999	0,5	1,4	1,5	-0,7
10 000 - 19 999	0,7	0,3	-0,3	-1,2
20 000 - 49 999	2,7	-0,3	-1,8	-2,7
50 000 - 99 999	-0,7	-1,1	-1,9	-4,6
100 000 +	1,9	1,1	-0,4	-1,7
Česká republika	0,3	1,0	1,2	0,6

Změna směru migrace, z měst na venkov, kdy převažuje počet přistěhovalých na venkov nad vystěhovalými, znamenala ze statistického hlediska zastavení procesu vyliďňování venkova. Všechny velikostní skupiny venkovských obcí byly v roce 2000 z hlediska migrace ziskové, na rozdíl od měst, která byla většinou ztrátová. K velkému odlivu obyvatel došlo zejména u velkoměst. Nárůst obyvatelstva se projevil v zázemí velkoměst, příp. v nejbližších okresech. Během posledních několika let zůstává situace obdobná, pouze v nejmenších obcích (do 199 obyvatel) opět lidé ubývají – to však může být dáno také vlivem přirozeného úbytku obyvatel. Tyto obce totiž mají výrazně horší věkovou strukturu – více obyvatel v důchodovém věku. Při analýze pohybu obyvatelstva na základě dat ČSÚ o počtu obyvatel v obcích k 1. 1. 2001 a 2004 na úrovni okresů byly zjištěny tyto skutečnosti:

- v 64 okresech došlo během uvedeného období ke snížení počtu obyvatel, ve 13 ke zvýšení
- ve všech čtyřech velkých městech, které tvoří samostatný okres (Praha, Brno, Ostrava, Plzeň), došlo ke snížení počtu obyvatel, stejně tak v okresech Karviná, Hradec Králové, Zlín, Hodonín, Pardubice a dalších
- růst počtu obyvatel se projevil převážně v okresech v zázemí velkých měst (Praha-západ, Praha-východ, Brno-venkov, Plzeň-sever, Plzeň-jih) a dále v okresech Nymburk, Beroun, Cheb, v menší míře v okresech Česká Lípa, Vyškov, Český Krumlov, Mělník a Teplice.

Podrobnější rozbor na úrovni jednotlivých velikostních kategorií ukázal další zajímavá fakta o kategorii měst a nevenkovských obcí:

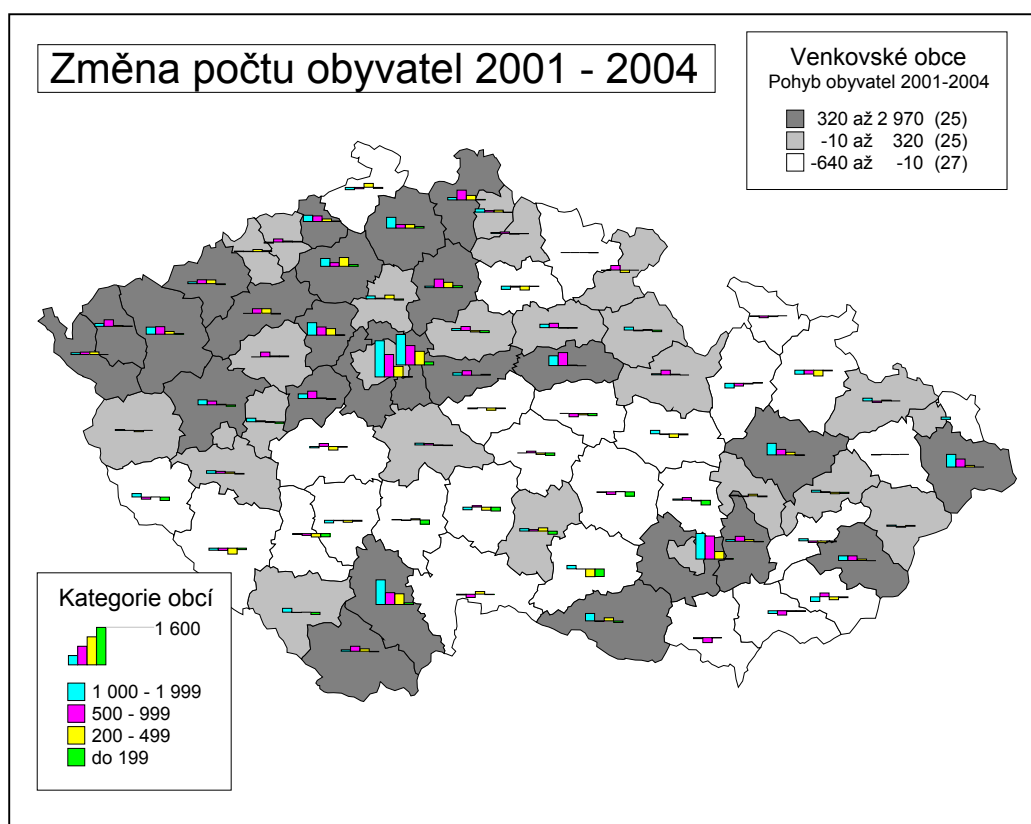
- u obcí a měst nad 2 000 obyvatel došlo k nárůstu počtu obyvatel pouze v okresech (řazeno sestupně) Praha-západ, Brno-venkov, Praha-východ, Nymburk, Plzeň-sever, Plzeň-jih a Beroun,
- celkově však lidé přibývali v 252 takových obcích (z 634 obcí nad 2 000 obyvatel), nejvíce v obci Milovice (v okrese Nymburk) a dále v obcích Jesenice a Psáry (obě Praha-západ) – zde se počet obyvatel zvýšil o více než čtvrtinu ve srovnání s rokem 2001,
- u většiny měst však došlo k úbytku obyvatel, v absolutním vyjádření to bylo nejvíce u Prahy, Brna, Ostravy, Českých Budějovic a Hradce Králové, tedy u větších měst větší úbytek, ale v relativním vyjádření (vzhledem ke stavu v roce 2001) nejvíce ubylo lidí v Přelouči, Mikulově, Českém Dubu, Starém Městě, Třemošnici, Chlumu u Třeboně, Břeclavi, Rokytnici nad Jizerou a dalších (u všech jmenovaných byl pokles vyšší než 4 %).

⁹⁹ Převzato z: Jedlička, J., Kamenický, J.: Vývoj demografické bilance obyvatelstva v ČR v letech 1991 – 2000 v regionálním pohledu, Český statistický úřad 2001 (zkráceno)

Změny počtu obyvatel ve venkovských obcích vypadaly takto:

- venkovské obce celkově vykázaly nárůst obyvatel ve 45 okresech, přírůstky ve všech sledovaných kategoriích byly v okresech Praha-západ, Praha-východ, Brno-venkov, České Budějovice, Kladno, Frýdek-Místek, Litoměřice, Česká Lípa, Karlovy Vary, Liberec, Mladá Boleslav, Ústí nad Labem, Sokolov, Kolín, Cheb a Most,
- v mnoha dalších okresech došlo k růstu počtu obyvatel pouze v některých velikostních kategoriích, celkově se nejčastěji jednalo o situaci, kdy rostou všechny kategorie obcí mimo nejmenších,
- k úbytku venkovských obyvatel došlo ve 28 okresech, ve všech sledovaných velikostních kategoriích současně to bylo v okresech Bruntál, Klatovy, Strakonice, Jičín, Hodonín, Břeclav, Písek, Jeseník a Trutnov.

Graf 1

Celkově lze situaci shrnout takto – v okolí velkých měst dochází k výrazným nárůstům počtu obyvatel a to ve všech velikostních kategoriích obcí (včetně měst). Na ostatním území republiky je situace více diferencována. K vylidňování nejmenších obcí (do 200 obyvatel) dochází na většině území (ve 47 okresech), nejvíce však v oblasti Vysočiny a jihozápadního pohraničí. Odliv obyvatel z větších venkovských obcí (od 500 do 999 obyvatel a od 1 000 do 1 999 obyvatel) se projevuje nejvíce v některých příhraničních okresech, například Klatovy, Jindřichův Hradec, Břeclav, Hodonín, Bruntál, Šumperk či Děčín, a dále také ve „vnitrozemí“ – například v okresech Strakonice, Žďár nad Sázavou či Jičín.

ZÁVĚR

Aby český venkov měl budoucnost, je potřeba, aby ve venkovských obcích žili lidé. V ideálním případě by to měli být lidé mladí, aktivní, kteří mají ke své obci vztah a chtějí v ní žít, nejen nocovat. Zásadním problémem však je, jak takové lidi na venkově udržet. Je

potřeba, aby zde mohli uspokojovat své základní potřeby – v první řadě měli práci, dále kvalitní bydlení a dostupné služby, včetně školy a zájmových aktivit pro děti. Zatím jim však venkov nabízí jen klid a přírodu, což bohužel obzvláště mladým lidem k životu nestačí.

Výzkumy Sociologické laboratoře (Současný venkov 2003, Život lidí na venkově 2004) ukázaly, že právě ve skupině mladých lidí se nejvíce projevuje touha svou vesnici opustit. Obecně se dá říci, že ochota měnit své bydliště klesá se zvyšujícím se věkem. V průměru se v populaci od 25 do 65 let chce z obce odstěhovat 9 % osob, dalších 16 % o tom uvažuje. Mezi mladými lidmi od 18 do 24 let jsou však tato čísla výrazně vyšší – pokud by jim nic nebránilo, ihned by se odstěhovalo téměř 30 % těchto lidí, do budoucna o tom uvažuje dalších 43 %. Převažují mezi nimi svobodní lidé a studenti, tedy ti, kteří jsou ve městech každodenně. Není jisté, zda se všem podaří plánované stěhování uskutečnit, ale i tak je tento trend pro budoucnost venkova alarmující. Jako důvod tohoto rozhodnutí uváděli nejčastěji možnost získání lepšího pracovního uplatnění, kvalitnější bydlení a více příležitostí ke kulturnímu a společenskému vyžití. To je třeba brát jako příležitosti, které je nutno vytvořit a nabídnout těmto lidem v jejich obci – pak možná své rozhodnutí změní.

Literatura

- Andrle, A.: Změny v sídelní struktuře obyvatelstva, Moderní obec, 1995, č. 3, str. 24-26
Braun J.: Pohříbí na Šumavě, <http://janbraun.unas.cz/novohradsko/pohori.htm>
Dějiny Československa v datech, Svoboda Praha, 1968
Jedlička, J., Kamenický, J.: Vývoj demografické bilance obyvatelstva v ČR v letech 1991 – 2000 v regionálním pohledu, Český statistický úřad, Praha 2001
Korčák, J.: Vylidňování jižních Čech. Studie demografická. Knihovna Spolku péče o blaho venkova, Sv. 2., Praha 1929
Maříková P., Tuček M.: Život lidí na venkově a vztah k obci, in: Majerová V. a kol.: Český venkov 2004 – Život mladých a starých lidí, PEF ČZU Praha, 2005
Stenoprotokoly Senát - Národní shromáždění republiky Československé 1925-1929
<http://www.psp.cz/cgi-bin/lat2/home/eknih/1925ns/se/stenprot/132schuz/s132001.htm>
Výzkumy Sociologické laboratoře Současný venkov (2003) a Život lidí na venkově (2004), realizovány v rámci IVZ MSM 411100011, řešitelka V. Majerová.

Kontaktní adresa autora:

Ing. Pavlína Maříková
Sociologická laboratoř KHV
Provozně-ekonomická fakulta ČZU Praha
Kamýcká 129
165 21 Praha 6 – Suchbát
telefon: 22438 2382
e-mail: marikova@pef.czu.cz